

ПЕРСОНАЛІЇ

Олександр УТКІН

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут аграрної науки, освіти і техніки НААН України
(Київ, Україна), utkin1937@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9368-6002>

Професор Б.Мартос: організаторська та науково-педагогічна діяльність

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.163>

УДК: 63.091:338.47

Анотація. Мета статті полягає в аналізі організаторської та науково-педагогічної діяльності Б.Мартоса, спрямованої на становлення й розвиток незалежної України, формування національного консенсусу в період Української революції 1917–1921 рр. В еміграції він став одним із засновників і керівників Української господарської академії, Українського технічно-господарського інституту. Займався підготовкою економістів, науково-дослідною роботою в галузі економіки, теорії та практики кооперації, а також громадською діяльністю. **Методологічну основу** становлять принципи історизму, об'єктивності, науковості. Використовувалися загальнонаукові (аналіз, синтез, узагальнення), а також методи періодизації і класифікації. Їх застосування дозволило об'єктивно відобразити діяльність урядових структур УНР 1917–1920 рр., українських вишів в еміграції, де працював Б.Мартос. Спеціальні історичні методи (архівознавчого та джерелознавчого аналізу, персоналізації, історико-логічний, біографічний) сприяли здобуттю нових знань з історіографічних, архівних, біографічних матеріалів, визначенню їх цінності. **Висновки.** Доведено, що активна державницька, політична і громадська діяльність Б.Мартоса під час перебування на посадах міністра продовольчих справ, фінансів, голови Ради Народних Міністрів часів УЦР та Директорії зосереджувалася на відновленні й розбудові національної державності у формі демократичної республіки, захисті національних інтересів України, вирішенні найважливіших політичних і правових проблем. Цій меті служила його організаторська, педагогічна, науково-дослідницька діяльність у галузі економіки, теорії формування та функціонування кооперації, організації і проведення навчально-виховної роботи.

Ключові слова: Мартос, УНР, Директорія, Українська господарська академія, Український технічно-господарський інститут, кооперація, науково-дослідна робота.

Постать відомого українського державного, політичного і громадського діяча, педагога, ученого, організатора кооперативного руху, економіста Б.Мартоса, аналіз його значних досягнень у галузі теорії та практики кооперації, різних питань її успішного функціонування, ролі у суспільстві розкривається в ряді праць, серед яких згадаємо доробок Т.Осташко, В.Верстюка, М.Біди, С.Злупка, О.Кудлай,

В.Солдатенка¹. Кооперативна діяльність розкривається у студіях І.Фаренія, М.Алімана, О.Нестулі². Сутність учення про кооперацію, організацію й ведення зібрань, кооперативну ревізію, виробничі можливості кооперативних товариств викладено в дослідженнях самого Б.Мартоса³. Участь його в розробці аграрної політики, інших проблем періоду революції 1917–1921 рр. аналізується в колективній монографії⁴. Перебування вченого в еміграції, його науково-дослідницьку, організаторську й педагогічну роботу відображено у збірниках спогадів професорів, студентів, які працювали чи навчалися в Українській господарській академії (Чехословаччина), Українському технічно-господарському інституті (Чехословаччина, потім Німеччина), дослідженнях А.Качора, А.Кудряченка⁵.

Борис Миколайович Мартос народився 20 травня 1879 р. в містечку Градизьк Полтавської губернії⁶. Походив із давнього козацького роду. Після закінчення Лубенської класичної гімназії поступив на математичний факультет Харківського університету, де став членом Української студентської громади й Революційної української партії. Займався громадською діяльністю, зокрема виступив із доповіддю на Шевченківському святі. За активну громадсько-політичну позицію в 1901 р. виключений з університету, був тричі ув'язнений, висланий під нагляд поліції із заборону проживати в університетських містах. Перебуваючи на Полтавщині, допомагав РУП у складанні відозв, організовував політичні гуртки, де викладав політичну економію, українську історію та літературу. Відбувши покарання, повернувся у Харків і продовжував революційну роботу, вступивши до Української соціал-демократичної робітничої партії. Брав участь у підготовці її програми, працював над революційними виданнями, виступав на різноманітних зібраннях⁷. У 1908 р. закінчив фізико-математичний факультет місцевого університету. Викладав у гімназіях, на вищих курсах Харкова, але систематично займатися педагогічною роботою не мав права як «неблагонадійний»⁸.

У ті роки значний вплив на молодь мали ідеї кооперації, зокрема діяльність «артільного батька» М.Левицького, використання кооперативних засад у реалізації

¹ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Енциклопедія історії України. – Т.6. – К., 2009. – С.534; *Верстюк В.Ф., Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович // Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.122–123; *Біда М.* Професор Борис Мартос: політик, учений і громадський діяч // Український історик. – Вип.3/4 (55/56). – Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1977. – С.101–105; *Змудо С.* Теорія кооперації Бориса Мартоса // Персоналії і теорії української економічної думки. – Л., 2002. – С.528 с.; *Кудлай О.* Громадсько-політична діяльність Бориса Мартоса // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – Вип.6. – К., 2004. – С.21–44; *Солдатенко В.Ф.* Мартос Борис Миколайович // Політична енциклопедія. – К., 2011. – С.428.

² *Фареній І.А.* «Національний український трест»: споживча кооперація України в роки революції та громадянської війни (1917–1920). – Черкаси, 2014. – 164 с.; *Аліман М.* Борис Мартос // Українські кооператори: Історичні нариси. – Кн.1. – Л., 1999. – С.273–280; *Його ж.* Організація й модерація зібрань у праці Бориса Мартоса. – Полтава, 2018. – 194 с.; *Нестуля О.О.* Борис Мартос і кооперація: У 2 кн. – Кн.1: Кооперативна діяльність Б.Мартоса. – Полтава, 2017. – 233 с.; Кн.2: Мартос про кооперацію і кооператорів. – Полтава, 2018. – 245 с.; *Його ж.* Борис Мартос і його праця про ревізію. – Полтава, 2019. – 257 с.

³ *Мартос Б.* Теорія кооперації: Курс лекцій. – Регенсбург; Берхтсгаден, 1947. – 165 с.; *Його ж.* Організація і ведення зібрань: Курс лекцій. – Регенсбург; Берхтсгаден, 1947. – 48 с.; *Його ж.* Кооперативна ревізія. – Л., 1928. – 65 с.; *Його ж.* Микола Левицький й харківські студенти // Кооперативна республіка. – Л., 1938. – Вересень. – С.261–266.

⁴ *Ковальова Н., Корнюченко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А.* Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – 280 с.

⁵ Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. – Т.І. – Нью-Йорк, 1959. – 248 с.; Український технічно-господарський інститут: Подебради; Регенсбург; Мюнхен: 1932–1952. – Нью-Йорк, 1962. – Т.ІІ. – 272 с.; Українська господарська академія в ЧСР: Подебради, 1922–1935 і Український технічно-господарський інститут: Подебради; Регенсбург; Мюнхен: 1932–1972. – Нью-Йорк, 1972. – Т.ІІІ. – 278 с.; *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка його науково-економічної, політичної і загальногромадської праці. – Вінніпег, 1977. – 32 с.; *Кудряченко А.І.* Інститут для вивчення СРСР // Енциклопедія сучасної України. – Т.11. – К., 2011. – С.419–420.

⁶ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.11.

⁸ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

актуальних проблем життєдіяльності людини, формуванні її соціальних цінностей, суспільства гуманізму і справедливості. Б.Мартос сприйняв соціальні аспекти теорії кооперації та прагнув допомогти кооператорам утілити їх у реальне життя, працюючи в кооперативних структурах Волині, Полтавщини, Кубані.

Характерною рисою повсякденної праці Б.Мартоса була організаторська робота. Витоки таких здібностей слід шукати у способі життя його самого та найближчого оточення, вихованні й навчанні, прагненні до знань, студіюванні наукової літератури, зосередженні уваги в університетський та наступні періоди на аналізі актуальних питань економіки, теорії, практики кооперації, діяльності політичних партій, їх програмних документів, ролі у суспільно-політичних процесах.

Від 1909 р. він працював на Волині як старший інструктор кооперації губерньської земельної управи, пізніше, будучи інспектором кооперації Полтавського губерньського земства, займався аналізом роботи кооперативних структур, вивчав статистику споживчих товариств, вів кооперативні курси. Побоюючись можливих політичних переслідувань переїхав на Кубань і впродовж 1911–1913 рр. керував управлінням Чорноморсько-Кубанської залізниці, був членом редколегії кооперативного органу «Союз», входив до складу дирекції Кубанського кооперативного банку, організував навчання членів управ кредитних кооперативів, читав для них лекції, вів практичні заняття.

Револьюційні події 1917 р. застали Б.Мартоса в Полтаві. Виконання обов'язків земського кооператора сприяло створенню добровільних кредитних та споживчих організацій, кооперативних курсів, роз'ясненню прихильникам нових утворень принципів роботи кооперативів, шляхів її вдосконалення для отримання економічної й матеріальної вигоди. Вміло поєднував кооперативну та політичну діяльність як член Української соціал-демократичної робітничої партії. Організаторські здібності Б.Мартоса в галузі державного будівництва проявилися після обрання його до складу Української Центральної Ради на I Всеукраїнському селянському з'їзді, рекомендації УСДРП до членства в Малій Раді, призначення заступником голови ЦК Селянської спілки та редактором тижневика «Воля». У першому уряді – Генеральному Секретаріаті, який очолив В.Винниченко, Б.Мартос обіймав посаду генерального секретаря земельних справ. Його заступниками стали відомі агрономи К.Мацієвич та М.Савченко-Більський. Основні завдання Генерального секретарства земельних справ, окрім організації роботи державної установи й підбору фахівців, зосереджувалися на підготовці земельного законодавства, створенні курсів для навчання інструкторів земельної реформи, формування мережі кооперативних центрів⁹.

Прийняття державного правового акта про земельну реформу мало важливе соціально-політичне й економічне значення, оскільки могло вирішити гострі та давно назрілі проблеми життєдіяльності людей, гармонізуючи їх інтереси. Однією з великих цілей розбудови Української держави та формування нової системи господарювання стала спроба Б.Мартоса підготувати законопроект, що передбачав передачу землі земельним комітетам. Він обговорювався на VIII сесії Центральної Ради, проте був відхилений. Окрім земельного питання як член уряду брав участь в українізації всього суспільного життя, вирішенні гострих соціально-економічних та інших проблем¹⁰. Не підтримуючи рішення Центральної Ради щодо земельної реформи

⁹ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні... – С.75–81.

¹⁰ Шевичко В.Ф. Початок українізації доби Центральної Ради // Історія освіти, науки і техніки в Україні: Мат. XIV Всеукр. конф. молодих учених і спеціалістів. – К., 2019. – С.465.

20 грудня 1917 р. Борис Миколайович пішов у відставку¹¹. Після завершення державної служби займався створенням кооперативних курсів, викладав на них, у кооперативній школі Дніпросоюзу, вищих інструкторських кооперативних курсах і Київському комерційному інституті, де навчалися кадри кооператорів. Із групою фахівців підготував першу програму діяльності названої вищої школи¹².

Б.Мартос став одним із головних організаторів кооперативних з'їздів, членом Центрального українського кооперативного комітету. У виступі на III Всеукраїнському загальнокооперативному з'їзді (Київ, травень 1918 р.) він розкрив роль кооперації в розбудові економіки й покращенні матеріального добробуту населення, підкреслив необхідність організувати споживчі, кредитні, сільськогосподарські кооперативи, їх об'єднання в галузеві та всеукраїнські союзи, створення системи матеріально-технічного забезпечення таких формувань¹³. Ставши членом ради директорів Дніпросоюзу й увійшовши до складу редколегії журналу «Українська кооперація», із жовтня 1918 р. очолив управу Всеукраїнського кооперативного комітету, виступав активним учасником кооперативного та політичного руху. У період Директорії в уряді на чолі з В.Чеховським Бориса Миколайовича призначили міністром продовольчих справ (грудень 1918 – лютий 1919 рр.). Важливим етапом становлення як державного діяча стала його робота на посаді міністра фінансів й голови Ради Народних Міністрів УНР (квітень – серпень 1919 р.), коли запроваджувалась національна валюта – гривня та реалізовувалися заходи із забезпечення її цінного паритету, обговорювалися питання аграрної реформи, відновлення промисловості, розвитку торгівлі, створення основ нових соціальних відносин в умовах бурхливих революційних подій.

Поразка національно-визвольної боротьби, незгоди між диктатором ЗУНР Є.Петрушевичем та головою Директорії С.Петлюрою, ряд інших важливих причин, попри певні успіхи в державному будівництві, істотно змінили долю України. Стосувалося це й Б.Мартоса, який у 1920 р. емігрував до Німеччини, а згодом опинився у Чехословаччині. У той час у цій країні осіла велика кількість українських вихідців – представників різних груп населення (селяни, робітники, колишні військовики, урядовці, службовці, викладачі та ін.). За ініціативи науковців, підтриманої Українським громадським комітетом у Празі на чолі з М.Шаповалом, 1922 р. в Подебрадах було створено політехнічний виш аудиторної форми навчання – Українську господарську академію (УГА), де готувалися технічно-господарські кадри. Одним із засновників став Б.Мартос як член спеціальної організаційної комісії, що виконувала рішення загальних зборів Українського громадського комітету. У новоствореному закладі Борис Миколайович багато займався організаційною роботою, підготовкою навчально-педагогічної документації, планів, програм і підручників, складених на зразок західноєвропейських інститутів (зокрема для економічно-кооперативного факультету), обладнанням спеціальних кабінетів та лабораторій. Спільними зусиллями викладачів і студентів було створено матеріально-технічну базу навчання, зокрема фундаментальну бібліотеку, 33 кабінети, 14 лабораторій, 13 постійних семінарів, 2 ферми, споживчі товариства «Україна», «Відродження», кредитний кооператив «Єдність», студентські громади, спортивні гуртки, інші навчально-допоміжні підрозділи¹⁴. Із 1922 р. Б.Мартос перебував на посаді доцента господарської академії, в якій певний період керував двома кафедрами: теорії кооперації та кооперації

¹¹ Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні... – С.82.

¹² Фареній Г.А. «Національний український трест»: споживча кооперація України... – С.123.

¹³ Аліман М. Борис Мартос. – С.275.

¹⁴ Українська господарська академія. – Подебради, 1926. – С.46.

споживачів. У 1924 р. він захистив дисертацію на тему «Теорія кооперації» і став професором економічно-кооперативного факультету, де викладав теорію кооперації та споживчу кооперацію. Як секретаря професорської ради його обрали членом сенату академії¹⁵.

Організаторська діяльність Б.Мартоса у Чехословаччині та Німеччині зосереджувалася переважно на створенні й удосконаленні функціонування різних українських структур освітнього, науково-дослідного, пропагандистського характеру, участі в роботі громадських і наукових організацій. Ці об'єднання, представляючи інтереси емігрантів з України як соціальної групи, поширювали наукові знання, що сприяли зміцненню та згуртованості національної громади на основі спільної історичної долі, патріотизму, соціальної справедливості, взаємоповаги і взаємодопомоги. Але таку консолідацію гальмували невисокий життєвий рівень, міжетнічні й конфесійні протистояння, прояви націоналізму, недостатня грамотність і соціальне освоєння людської життєдіяльності особи, інші фактори. Б.Мартос прагнув зменшити, а згодом усунути вплив негативних чинників на українських вигнанців, займаючись цілеспрямованим поширенням знань, популяризацією наукових досягнень, зокрема кооперативних положень, в яких розкривалися заклики до об'єднання й утворення спільного господарства, гуманного вирішення матеріальних та духовних інтересів особи. Його інформаційна діяльність, у тому числі кооперативна, маючи чіткі позитивні орієнтири, спрямовувалася на утвердження соціальної гармонії, формування світогляду й виховання українців на загальнолюдських і національних цінностях. Знання з економіки, їх нагромадження та систематизація стали основою теорії і практики кооперації. Своє уявлення про сутність кооперації Б.Мартос розкрив у цілісному аналізі проблем утворення й функціонування кооперативних формувань у дослідженнях «Теорія кооперації», «Організація і ведення зібрань», «Кооперативна ревізія», ряді інших праць. Усі його студії з теорії й історії кооперації побудовані на вивченні українського та зарубіжного досвіду. Реальність створення кооперації чи іншої подібної за її функціями організації він виводив з існування різних видів боротьби у суспільстві, їх змісту та методів, відзначаючи, що боротьба за владу – політичний рух, боротьба за кращі умови праці – професійний рух, боротьба за економічну незалежність – кооперативний рух. Ці рухи, маючи свої особливості, доповнюють один одного, в ідеалі спрямовувалися на «визволення од визиску, од всякого гніту»¹⁶. Кооперація «не ставить своїм завданням перебудувати суспільний лад» і «змінити його новим»¹⁷. Теоретики кооперації, прагнучи до об'єднання людей та обслуговування їхніх інтересів, розвивали положення про необхідність «утворити величезні підприємства, зв'язані між собою в єдину добре улажену систему», а для її повноцінного функціонування слід мати досвідчених керівників і грамотний персонал¹⁸. Така система кооперативного господарювання, на думку Бориса Миколайовича, спроможна конкурувати з великими приватними підприємствами на внутрішньому й зовнішньому ринках¹⁹. Важливо, що кооперація не забуває інтереси людей, а для досягнення своєї мети закликає їх до об'єднання, організації спільного господарства, спільної праці на громадських принципах, і «сподівається досягти усунення визиску не шляхом морального переродження визискувачів, а шляхом об'єднання тих, хто терпить від визиску»²⁰.

¹⁵ Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.64. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.29.

¹⁶ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.41.

¹⁷ Там само. – С.58.

¹⁸ Там само. – С.242.

¹⁹ *Мартос Б.* Микола Левицький й харківські студенти. – С.263.

²⁰ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.57.

Розглядаючи кооперацію як добровільне різногалузеве рівноправне об'єднання громадян для поліпшення їх матеріального добробуту, розвитку духовності, Б.Мартос аналізував соціальні й економічні фактори створення кооперативних формувань, принципи і традиції їх діяльності. Він відрізняв кооперацію від інших соціальних явищ та відносив її до утворень економічного характеру зі властивими для них сучасною організацією виробництва, взаємовідносинами між різними верствами суспільства. Населення, особливо сільської місцевості, не маючи ефективних способів самозбереження й захисту від засилля пануючого капіталу, приватної власності, можливості подолання ненормальних і суперечливих явищ суспільного життя може відкрито протистояти експлуатації трудящих, організувавши прибуткове виробництво у формі кооперативного товариства, що не протистоїть буржуазному ладу, а легально вписується в його реалії. Кооперація, будучи найперспективнішим засобом вирішення соціально-економічних проблем нижчих верств суспільства, здатна задовольнити матеріальні та духовні потреби своїх співробітників, відстоювати права і свободи вільних, рівноправних людей, підходячи до них не з морально-релігійних позицій, а з метою досягнення господарської вигоди. Але отримання цих господарських вигод після утворення нових кооперативних формувань породжує конкуренцію з капіталістичними підприємствами, оскільки обмежує їхні прибутки, зменшує зиск та формує вороже ставлення «до кооперативного руху з боку капіталістичних верств суспільства»²¹.

Кооперації властива культурно-освітня діяльність як один з організаційних принципів, що сприяє посиленню її ролі у соціальному середовищі, зростанню кооперативного руху, розвитку людського інтелекту²². Б.Мартос не вважав кооперативними товариствами, зокрема, так звані «фальшиві кооперативи» – об'єднання господарів цукроварень, землевласників, які, не працюючи, використовували найману робочу силу, отримуючи прибутки на вкладений капітал²³. Український фахівець ретельно вивчав види кооперації, особливості їх існування в різних країнах у різні періоди, спільні характерні риси, ефективні методи роботи. Його класифікація, на відміну від класифікацій інших учених, визначає такі види кооперативів – споживчі, будівельні, кредитні, товариства для закупівлі сировини та машин, утримання майстерень, зі збуту продукції, товариства крамарів; робітничі, продукційні, хліборобські, рибальські артілі, електрична кооперація. Форми кооперації: товариство, союз, об'єднання спеціального характеру, акціонерна²⁴. Теоретичні установки, практична діяльність обґрунтовували існування та розвиток кооперативних традицій: організованість, демократичність, самодіяльність, ініціативність, активність у громадських справах, чесне «діло» – чесні засоби, збереження честі кооперації²⁵.

В організації та діяльності кооперації Б.Мартос надавав важливого значення кадрам. На його думку, керівником кооперативного товариства повинна бути людина порядна, смілива, із сильною волею і твердим характером, для якої громадські справи ставилися вище особистих. Керівникові кооперативного утворення слід дотримуватися колегіальності роботи виконавчих органів, розмежовувати їх компетенції, проявляти тактовність, чистоту засобів, точність та акуратність у виконанні зобов'язань, цінувати людей, розвивати кооперативний дух²⁶. Успішну діяльність кооперації

²¹ Там само. – С.121, 145.

²² Там само. – С.183–199.

²³ Там само. – С.89.

²⁴ Там само. – С.118–130.

²⁵ *Злупко С.* Теорія кооперації Бориса Мартоса. – С.339–340.

²⁶ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.241–243.

він пов'язував із ґрунтовною підготовкою кадрів, їх загальною грамотністю, обізнаністю зі станом фінансів, економіки країни тих галузей, в яких працюють кооперативні утворення, можливими способами вдосконалення виробництва, збуту продукції, торгівлі чи кредитування. Кооперативним організаціям необхідно дбати про залучення на службу високоосвічених та досвідчених фахівців²⁷. Учений розвивав положення про те, що керівники кооперативних формувань повинні добре усвідомити ідею неможливості ефективної роботи кооперації без систематичної ревізії, існування розумних традиційних організаційних принципів та їх суворого дотримання всіма членами добровільного об'єднання²⁸.

У рамках підготовки кооперативних кадрів студенти академії брали участь у науково-дослідній роботі, яку організували професори вишу Б.Мартос, С.Бородаєвський, Б.Іваницький, К.Мацієвич та ін. Вони допомагали вихованцям у гуртках, товариствах оволодівати азами справи, навчали виявляти актуальні наукові проблеми, залучали добре підготовлених студентів, переважно старших курсів, аналізувати нові видання підручників, навчально-методичних посібників, української художньої літератури, сприяючи поширенню найкращих творів учених, письменників в емігрантському середовищі. Організоване студентами 1922 р. Товариство розповсюдження кооперативного знання поширювало видання «Кооперативний огляд», «Кооперативний альманах», «Кооперативна республіка», працю Б.Мартоса «Теорія кооперації» та інші його дослідження. Борис Миколайович став одним з організаторів Товариства українських кооператорів, що об'єднувало студентів і викладачів економічно-кооперативного факультету. Тривалий період очолював його та націлював членів цього об'єднання на поширення наукових знань, зокрема шляхом читання лекцій, улаштування кооперативних свят, власної читальні фахових видань.

Організаторська робота для Б.Мартоса була не лише складовою частиною його функціональних обов'язків завідувача кафедри, продекана економічно-кооперативного факультету, члена сенату вишу. У 1935 р. разом з іншими колегами він організував Спілку професорів академії й технічно-господарського інституту, а впродовж 1936–1938 рр. очолював цю організацію, на яку покладалася морально-матеріальна відповідальність за розвиток цих структур, їх функціонування. утримування власними силами та засобами «з метою реалізації української національної політики»²⁹. Велику організаторську роботу вів Б.Мартос, будучи в 1936–1938 рр. ректором Українського технічно-господарського інституту (УТГІ). Саме ректор і підлеглі йому структури створювали умови повноцінного функціонування закладу. Б.Мартос брав участь у міжнародних кооперативних конгресах, співпрацював із різними громадськими й науковими формуваннями, зокрема Українським економічним товариством у Подєбрадах, Українською науковою асоціацією, Товариством українських кооператорів, Вільною академією у Празі, Міжнародним інститутом для кооперативних студій у Парижі³⁰.

Після оголошення чехословацьким урядом про поступову ліквідацію господарської академії група її професорів, ряд інших співробітників виступили проти згортання науково-дослідної роботи українських аграріїв і на різних форумах, у пресі почали обговорювати нові плани продовження технічно-господарської освіти в емігрантському середовищі. У 1932 р. у Празі відбувся II Український науковий з'їзд, який у своїй резолюції розкрив необхідність подальшого економічного, соціального й технічного

²⁷ Там само. – С.184.

²⁸ Мартос Б. Кооперативна ревізія. – Л., 1928.

²⁹ ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.30.

³⁰ Аліман М. Борис Мартос. – С.278.

розвитку України шляхом створення національного технічно-господарського шкільництва, мережі нижчих, середніх і вищих шкіл, серед яких й організація діяльності Українського технічно-господарського інституту заочного навчання. Першим директором закладу став професор Б.Іваницький, якого змінив Б.Мартос. Як керівник другої національної політехніки він, інші вчені продовжували справу господарської академії. Професори, доценти інституту в умовах самофінансування, організації системи заочного навчання студентів займалися написанням навчальних посібників, пошуком способів ефективного реформування навчально-виховного, науково-дослідного процесу, виданням необхідних підручників, планів занять, спеціальних інструкцій та завдань для студентів, слухачів різних курсів. Наприкінці 1943 р. в УТГІ нараховувалося 87 викладачів і 4323 студенти³¹.

Б.Мартос, співробітники інституту, організації української діаспори важко переживали численні негаразди, усілякі обмеження та заборони в галузі освіти, видання й поширення наукових праць, науково-дослідної роботи, що проводила нацистська окупаційна влада у Чехословаччині. Проте інститут заочного навчання продовжував свою діяльність. Поразка гітлерівської Німеччини у Другій світовій війні та визволення Чехословаччини радянськими військами стали основною причиною переїзду Українського технічно-господарського інституту на німецьку територію. Продовження його роботи в Регенсбургу та Мюнхені формально стартувало з липня 1945 р. після отримання від американської військової адміністрації дозволу на діяльність вишу аудиторної та заочної форми навчання, створення відповідної матеріально-технічної бази, набору перших груп студентів і викладачів. Повноцінне функціонування закладу могло розпочатися лише за наявності значних фінансових джерел. Тому виникла гостра потреба добиватись отримання постійних грошових надходжень від навчального контингенту та продажу літератури, Товариства прихильників УГА–УТГІ, Спілки професорів УГА, Дому українських науки, церков, емігрантів, благодійних фондів, німецьких органів влади³². Такі ускладнення пояснюються тим, що в повоєнній Німеччині виникали особливі труднощі з набором української молоді для навчання на курсах, у технікумах та інституті. Не вистачало й висококваліфікованих педагогів, адже місцеві військові, цивільні адміністрації висували до таких кандидатів високі вимоги, ретельно вивчали їх минулу діяльність. Витримавши всі ці перевірки, професор Б.Мартос був зарахований викладачем теорії кооперації, організації та ведення зібрань, політекономії, загальної науки права, торгівельного права на економічному факультеті, що раніше називався економічно-кооперативним. Незважаючи на різні негаразди в перші роки існування інституту тут навчалися 1290 студентів, працювали 144 викладачі (зокрема станом на 1947 р.)³³. Більшу частину педагогів становили професори й доценти, які мали великий викладацький стаж, досвід державної, політичної, громадської роботи в установах УНР, Польщі, Чехословаччини, інших країн. Вони характеризувалися не лише наявністю власних наукових напрацювань, умінням змістовно організувати і проводити лекційні, семінарські заняття, а й були добрими наставниками для студентів та курсантів. Своїми діловими рисами, енергійністю, здобутками виділялися професори Б.Мартос (економіка, кооперація), Б.Іваницький (лісівництво), Г.Махов (грунтознавство).

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.3797. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.54; Український технічно-господарський інститут... – Т.ІІ. – С.27–28.

³² ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.30–31.

³³ Там само. – Ф.24. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.2, 5; Спр.28. – Арк.84.

Наявність значної кількості студентів інституту, технікумів, курсантів різних курсів у Німеччині, відкритих у ряді країн представництва УТПІ, де готували фахівців із висою освітою, вимагало значних організаторських зусиль для підготовки й видання нових підручників, допоміжних матеріалів, відправки їх тим, хто навчався в українських закладах. Усе це підвищувало педагогічне навантаження, інтенсифікувало роботу викладачів. У реалізації цих завдань брав участь і Б.Мартос. У 1946–1947 навч. р. інститут відправив за кордон підготовлені ним 242 пакунки з книжками, а наступного року видав за гроші й безплатно 2230 підручників, зокрема праці Б.Мартоса «Теорія кооперації», «Організація та ведення зібрань», посібники професорів Д.Антоновича, М.Добриловського, Б.Іваницького, І.Мазепи, С.Комарецького³⁴. Відчуваючи певну втому та з огляду на хворобу на зимовий семестр 1947–1948 рр. Борис Миколайович отримав відпустку³⁵. Одночасно він заснував у Мюнхені Українську вищу школу економіки й упродовж 1945–1949 рр. очолював її, організовував підготовку кадрів економістів, кооператорів, проведення науково-дослідної роботи³⁶.

У 1951–1954 рр. Б.Мартос перебував у Швейцарії. Отримуючи фінансову допомогу від уряду цієї країни, він займався педагогічною та науково-дослідною роботою³⁷. Повернувшись до Німеччини, працював у створеному американцями Інституті з вивчення СРСР (Мюнхен), налагоджував його роботу, підбирав фахівців, обіймав різні посади: в 1954–1956 рр. був головою ради інституту, у 1956–1957 рр. – заступником голови, у 1957–1958 рр. – заступником голови наукової ради. Інститутські праці з проблем радянознавства видавалися багатьма мовами. Від 1958 р., після того, як сенат Українського технічного інституту запросив його на академічну та науково-дослідну роботу, жив і працював у США³⁸. Вів семінар із проблем господарської, фінансової, соціальної, зовнішньої та внутрішньої політики при УВАН у США. Виступав із науковими доповідями в УВАН, НТШ, Українському військовому інституті в Нью-Йорку, інших містах Сполучених Штатів і Канади³⁹.

Науково-педагогічна діяльність ученого характеризує багатогранну особистість Б.Мартоса, його прагнення виховати молоде покоління борців за незалежну Україну, у першу чергу високоосвічених інженерно-технічних, економічних та аграрних кадрів. Вона відображає цілеспрямовані активні дії людини, її світорозуміння, поєднання знання про всезагальність і безпосередність впливу на людську свідомість шляхом використання педагогічних прийомів поширення й засвоєння наукових знань, культури. Фахові та соціально-гуманітарні предмети, що їх викладали Б.Мартос та інші спеціалісти, закладали підвалини національно-патріотичного світогляду, виховували професіоналізм студентів, плекали національні й загальнолюдські цінності.

Борис Миколайович був переконаним, що ефективність роботи педагога в реалізації різних завдань посилюється шляхом систематичного підвищення його кваліфікації, використання досвіду попередників, кращих світових науково-освітніх методик, умілої координації зусиль педколективу, орієнтації на плідне співробітництво з учнями. Складовою частиною навчально-виховної діяльності стала інтегрованість змісту програм гуманітарного й фахового спрямування, що сприяло формуванню майбутніх інженерів, розвитку в них інженерного мислення, аналітичних, професійних, творчих здібностей. Майстерність педагога, на думку Б.Мартоса,

³⁴ Там само; Спр.28. – Арк.6, 11, 28, 84.

³⁵ Там само. – Спр.6. – Арк.68.

³⁶ Там само. – Спр.16. – Арк.29.

³⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.24.

³⁸ ЦДАЗУ. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.29.

³⁹ *Мартос Б.* Визвольний здви́г України. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. – С.286.

характеризує його ерудиція, обґрунтований вибір найдоцільніших форм, методів, засобів активного навчання, виховання умінь і навичок для оволодіння студентами аграрними, економічними та іншими знаннями, становлення й розвитку професійної компетентності. Педагогічна діяльність учених української діаспори, у тому числі Б.Мартоса, відбувалася в рамках патріотизму, боротьби за реалізацію національної ідеї. Вона, несучи відповідний зміст, структуру, методику, критерії, різні показники та рівні, базувалася на основі комунікативного, особистісного, системного й культурологічного підходів, відображаючи цільовий, змістовний, оціночний аспекти. Такі підходи, зосередження уваги слухачів на глибокому і всебічному висвітленні зазначеної теми, властиві лекціям Б.Мартоса з теорії, історії кооперації, організації та ведення зібрань, кооперативної ревізії, інших предметів. Він неодмінно ставив чітку мету лекції, формулював стислий виклад сутності кооперації або ж іншого об'єкта вивчення зі врахуванням їх основних особливостей у різних країнах і застереженням не пропустити важливого питання проблеми, що студіювалася в конкретній дисципліні. Кожна його лекція завершувалася поставленими слухачам контрольними запитаннями⁴⁰.

Лекції з різних дисциплін, що читав Борис Миколайович для студентів, були змістовними, базувалися на значному фактичному матеріалі, з якого випливали обґрунтовані та чіткі висновки, розкриваючи масштабність і глибину мислення знаного економіста й кооператора. Під час лекцій часто зупинявся, намагався вкласти у «сухий» матеріал із політекономії чи теорії кооперації «живі» приклади з життя і власного досвіду, робив цікаві коментарі. Із вихованцями встановлювалися добрі контакти, «тому його лекції студенти слухали радо»⁴¹. Про характер навчання в господарській академії Б.Мартос писав, що «професори робили все, що було в їх силах, щоб задовольнити прагнення студентів до знання. Кожен студент мав право по закінченні лекції задати професору те чи інше питання, що було пов'язане з лекцією, й професор затримувався в аудиторії, щоб дати якнайширше пояснення. Було встановлено також окремі години для консультацій; під час їх професор давав студентам різні пояснення, поради щодо науково-дослідних праць»⁴². Важливу роль у педагогічній роботі Б.Мартоса грали семінарські заняття, що відображали ерудицію та майстерність педагога, його вміння закріпити й розширити знання студентів, глибоко розкрити сутність питань, які обговорювалися. Професор рекомендував студентам вивчити певну проблему, обравши її як дипломний проект, і називав наявну літературу⁴³. Підготовці фахівців на семінарах в академії й технічно-господарському інституті служили жваві вільні обговорення запланованих тем, що нерідко переростали в диспути, полеміку, суперечки. Підсумки занять підбивав керівник семінару.

Організації та методам навчання надавалося важливе значення в керівних документах Української господарської академії. На реалізацію основних завдань спрямовувалася діяльність 20 кафедр факультету, навчальних кабінетів і лабораторій, навчально-господарських кооперативів, товариств українських кооператорів, економістів, агрономів та інших структур. Майбутні кооператори вивчали 25 спеціальних дисциплін (серед них теорія, історія кооперації, історія української кооперації, споживча, сільськогосподарська кооперація та ін.), які викладалися впродовж восьми семестрів⁴⁴. Рівень засвоєння матеріалу визначався на іспитах. Методом навчання, демонстрацією

⁴⁰ *Мартос Б.* Теорія кооперації. – С.50, 61, 72, 92, 117–118.

⁴¹ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.21–22.

⁴² Українська господарська академія в ЧСР... – Т.ІІІ. – С.63.

⁴³ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.23–24.

⁴⁴ Українська господарська академія в ЧСР... – Т.ІІІ. – С.32–37.

втілення наукових досягнень у виробництво, які практикували Б.Мартос та інші викладачі господарської академії, були наукові екскурсії, коли разом із професорами студенти відвідували фабрики, заводи, кооперативи, знайомились із характером їх роботи, збирали на практичних заняттях необхідний матеріал для дипломних праць або підготовки рефератів. Викладачі вимагали ґрунтовного висвітлення стану виробництва, розробки критичних зауважень та рекомендацій з удосконалення роботи відвіданих підприємств, установ. Б.Мартос уважав, що підтримка самоосвіти, систематичного аналізу різнопланової наукової літератури, участь у дискусіях і дослідженнях, виступи на семінарах, у студентських гуртках, товариствах, поєднання теоретичних та практичних занять, вивчення природничих, технічних, гуманітарних наук формували обстановку наукової творчості, освітній фундамент майбутніх господарських кадрів і виховання особистості⁴⁵.

Помер Борис Миколайович Мартос 19 вересня 1977 р. в м. Ірвінгтон (штат Нью-Джерсі, США). Похований на православному кладовищі у Баунд-Брук⁴⁶. Оцінюючи внесок в економічні знання та розвиток української науки в діаспорі, А.Качор убачав у ньому «індивідуальність великого формату», «ентузіаста творчої праці для українського народу», який мав сильну волю, відвагу, велику енергію, послідовність і витримку⁴⁷. У результаті організаторської та науково-педагогічної діяльності Б.Мартос залишив велику спадщину як один із творців нової української державності, організатор освіти-наукової галузі. У ній сконцентровано патріотичний потенціал нації, прагнення оволодівати досягненнями науково-технічного прогресу та максимально розвивати творчі можливості в інтересах осмисленої боротьби за створення гуманного середовища життєдіяльності особи на основі людиноцентризму. Такі засади впливали зі змісту, спрямованості всього навчально-виховного процесу, навчальних програм фахових, соціальних і гуманітарних дисциплін, що студіювалися в українських зарубіжних вишах, несучи не лише певну інформацію та нові знання, а й служачи інвестицією в людину. Дослідження проблем українознавства, поширення досягнень науки, освіти, культури у середовищі українських емігрантів, засобах масової інформації західних держав формували атмосферу національно-духовного піднесення, утверджуючи ідеї гармонійного розвитку особистості й віру в перспективи демократичної України.

REFERENCES

1. Aliman, M. (1999). Borys Martos. *Ukrainski kooperatory: Istorychni narysy, 1*, 273–280. Lviv. [in Ukrainian].
2. Aliman, M. (2018). *Orbanizatsiia i modernizatsiia zibrani u pratsi Borysa Martosa*. Poltava. [in Ukrainian].
3. Kachor, A. (1977). *Borys Martos: Korotka rozvidka yoho naukovo-ekonomichnoi, politychnoi i zahalnobromadskoi pratsi*. Winnipeg. [in Ukrainian].
4. Kovalova, N., Kornovenko, S., Malynovskyi, B., Mykhailiuk, O., Morozov, A. (2007). *Abrarna polityka v Ukraini period natsionalno-demokratychnoi revoliutsii (1917–1921 rr.)*. Cherkasy. [in Ukrainian].
5. Kudlai, O. (2011). Hromadsko-politychna diialnist Borysa Martosa. *Problemy vyvchennia istorii Ukrainkoi revoliutsii 1917–1921 rr.*, 6, 21–44. [in Ukrainian].
6. Marochko, V.I. (1995). *Ukrainska selianska kooperatsiia: Istoryko-teoretychnyi aspekt (1861–1929)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Nestulia, O. (2017). *Borys Martos i kooperatsiia. Vol.1: Kooperatyvna diialnist B.Martosa*. Poltava. [in Ukrainian].
8. Nestulia, O. (2018). *Borys Martos i kooperatsiia. Vol.2: Martos pro kooperatsiiu i kooperativ*. Poltava. [in Ukrainian].
9. Nestulia, O.O. (2019). *Borys Martos i yoho pratsia pro reviziiu*. Poltava. [in Ukrainian].
10. Verstiuk, V.F., Ostashko, T.S. (1998). Borys Mykolaiovych Martos. *Diachi Ukrainkoi Tsentralnoi Rady: Biobrafichnyi dovidnyk*, 122–123. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Vytanovych, I. (1964). *Istoriia ukrainskoho kooperatornogo rukhu*. Niu-York. [in Ukrainian].
12. Zlupko, S. (2002). *Teoriia kooperatsii Borysa Martosa: Personalii ukrainskoi ekonomichnoi dumky*. Lviv. [in Ukrainian].

⁴⁵ Українська господарська академія. – Подєбради, 1926. – 64 с.

⁴⁶ *Осташко Т.С.* Мартос Борис Миколайович. – С.534.

⁴⁷ *Качор А.* Борис Мартос: Коротка розвідка... – С.26.

Oleksandr UTKIN

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Institute of Agrarian Science, Education and Technique NAAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), utkin1937@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9368-6002>

Professor B.Martos: Organizational and Scientific-Pedagogical Activity

Abstract. The aim of the article is to analyze B.Martos' organizational and scientific-pedagogical activities, focused on the formation and development of a democratic independent Ukraine, the formation of national consensus during the Ukrainian Revolution. He often acted as a confrontational factor, especially with regard to the Western Ukrainian People's Republic, conducting scientific research. After the defeat of the revolution, he found himself in exile, where he became one of the organizers and leaders of the Ukrainian Academy of Economics and the Ukrainian Technical and Economic Institute. He was engaged in the training of highly qualified economic personnel, research work in the field of economics, theory and practice of cooperation, as well as public activities. **The methodological basis** is the principles of historicism, objectivity, science. The general scientific methods (analysis, synthesis, generalization), periodization and classification were used. The application of these methods contributed to the objective, scientific reflection of the activities of a number of governmental structures of the Ukrainian People's Republic 1917–1920, Ukrainian universities in exile, where B.Martos worked, the results of his work in different periods. Special historical methods (archival and source analysis, personalization, historical-logical, biographical) served as a way to obtain new knowledge from historiographical, archival, biographical materials, determine their value, place in the intellectual achievements of scientists of the Ukrainian diaspora and the world scientific community. **Conclusions.** It is proved that the active state, political and public activity of B.Martos as Minister of Food, Minister of Finance, Chairman of the Council of People's Ministers in governmental structures of the Ukrainian Central Council and the Directory focused on restoring and building national statehood in the form of a democratic republic, protection of Ukraine's interests, the solution of political and legal problems, lawmaking. B.Martos' organizational, pedagogical and research activities in the field of economics, the theory of formation and functioning of cooperation, organization and conduct of educational work was aimed at achieving this goal.

Keywords: Martos, Ukrainian People's Republic, Directory, Ukrainian Academy of Economics, Ukrainian Technical and Economic Institute, cooperation, research work.